העיצוב האדריכלי של המקדש הרומי בקדש שבגליל העליון

אשר עובדיה, משה פישר וישראל רול

א. מבוא

האתר של קדש שוכן כ־15 ק"מ בקו־אוויר מצפון לצפת וכ־2 ק"מ מצפון־מערב למושב רמות־נפתלי, בקרבת הגבול הבינלאומי בין ישראל ללבנון. האתר כולל תל, המתנשא בשוליו המערביים של העמק הנושא אותו שם, וגבעה נמוכה, הנמצאת בערך 200 מ' ממזרח לתל וחולשת על העמק (לוח ע:1). המקורות ההיסטוריים השונים מעידים על חשיבותה של קדש במשך תקופות קיומה, דבר הבא לידי ביטוי גם בשרידים שנותרו על־פני השטח. קדש נזכרת באחד הפאפירוסים של זינון[1] ובסיפור על הקרב בין יונתן החשמונאי ובין שרי דמטריוס.[2] יוסף בן מתתיהו מספר, שטיטוס קבע בה את מחנהו במלחמתו ביוחנן מגוש־חלב,[3] ושבשנת 66 לסה"נ, לאחר הרג היהודים בקיסריה, עלו היהודים על יישובים נוכריים רבים כדי לנקום את נקמתם, לרבות *Κάδασα (τῶν) Τυρίων* (קדש (אשר) לצורים), כלומר, קדש שבתחום צור.[4] לדברי יוסף היתה קדש אחת מנקודות המשען של צור באיזור והיתה שרויה בעוינות ובעימות בלתי־פוסק עם ה'גלילים'.[5]

העיר שגשגה במאות הב'–הג' לסה"נ, כפי שמעידים החומר האפיגרפי והשרידים הארכיאולוגיים. היישוב מוזכר גם במקורות היסטוריים מאוחרים יותר. אבסביוס איש קיסריה מציין, שקדש נמצאת עשרים מילין מצור.[6] הגיאוגרף הערבי בן המאה הי' מוקדסי מזכיר את העיר מספר פעמים.[7]

בגבעה הנמוכה שממזרח לתל נשתמרו היטב שרידיו של מקדש מונומנטאלי. ממערב לו נתגלו שרידי מאוזוליאה וסארקופאגים מעוטרים. בשיפוליה הצפוניים והצפוניים־מערביים של הגבעה ההיא ניתן להבחין בקברים חצובים בסלע. במאה הי"ט נסקר האתר בידי רינאן,[8] גֶרין,[9] ווילסון[10] ובמיוחד בידי אנשי הסקר הבריטי קונדר וקיצ'נר,[11] שעבודתם היתה עד כה הבסיס העיקרי לדיון על המבנה ושרידיו. מאז נזכר האתר לעתים רחוקות בלבד. בשנים 1976–1977 ערכו כותבי שורות אלה סקר מקיף ומדידות באתר, ובשנים 1981 ו־1983 הם ביצעו בו שתי עונות חפירה, מטעם המכון לארכיאולוגיה והחוג ללימודים קלאסיים של אוניברסיטת תל־אביב.[12]

ב. תיאור המכלול

המכלול, הממוקם בחלקו העליון של המדרון הדרומי של הגבעה (נ"צ 20022/27984), מורכב מטֶמנוס גדל־מידות, המכיל פֶּריבּוֹלוֹס ומבנה מונומנטאלי במרכזו (מקדש) (ציור 1). פריטים ארכיטקטוניים רבים פזורים בשטח הטמנוס ומחוצה לו.

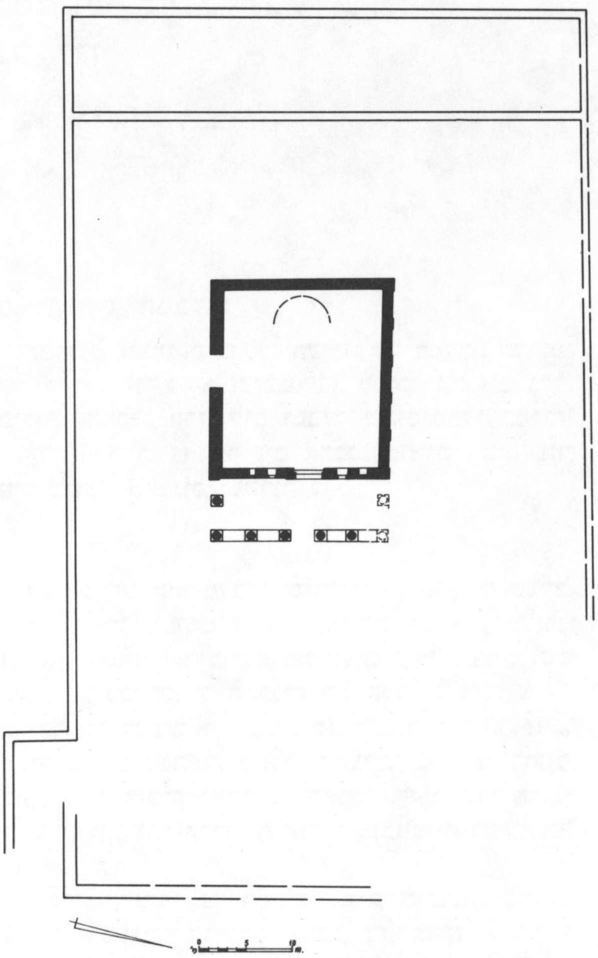
1. הפריבולוס

הפריבולוס הוא מלבני ומידותיו 55×80 מ' בערך. מידות אלה מבוססות על שרידים הנראים על־פני השטח. חומת הפריבולוס בולטת במספר קטעים ועל־פיהם מבוסס שחזור התכנית של המכלול (לוח ע:2). אורכם של קטעים אלה משתנה: מ־22 מ' ועד 16.50 מ' בקירוב. הם נשתמרו בחלקו המערבי של הפריבולוס, בפינתו הדרומית־מערבית, לאורך קירו הדרומי (3 קטעים) ובפינתו הדרומית־מזרחית (בתפנית כפולה של 90 מעלות).

בצדו המערבי של הפריבולוס קיים שטח, שרוחבו 10 מ' בערך, המופרד ממנו באמצעות קיר־חיץ, שכיוונו צפון–דרום. שרידים של קיר־חיץ זה נשתמרו בחלקו הדרומי, לאורך 5 מ' בערך. בקירו המערבי של הפריבולוס נמצא מפתן, שלא באתרו, הכולל פותה עגולה ועמוקה באחד מקצותיו, ששימשה פותה לציר, וכן פותה מלבנית קטנה במרכז עבור הבריח. המפתן שבור באחד מקצותיו והוא בשימוש משני בתוך הקיר הנוכחי.

שיטת הבנייה של הפריבולוס אינה אחידה: בקטע של החומה המערבית ניתן להבחין בראש ופתין לסירוגין. בין הפן החיצוני והפנימי קיים חלל, שהיה ממולא בעפר ואבנים, תופעה שהיא טיפוסית גם לשיטת הבנייה ההלניסטית.[13]

בפינה הדרומית־מערבית של הפריבולוס נשתמרה אבן הפינה. רק נדבך אחד נראה לעין. בהמשך לכיוון מזרח נשתמרו נדבכים נוספים, עד לגובה של חמישה נדבכים. שיטת הבנייה בקטע זה אינה אחידה, אך אפשר להבחין בכמה מקומות בשיטת הראש והפתין. בכמה מקרים במקום פתין אחד רחב וגדול מופיעים שני פתינים קטנים יותר; ניתן להבחין גם באבני־בנייה בעלות זיז וסיתות שוליים.



ציור 1: המכלול הרומי בקדש

בקטע הדרומי המרכזי של הפריבולוס נשתמר רק נדבך אחד. האבנים מסותתות בסיתות גס. שיטת הבנייה שניתן להבחין בה בקטע זה היא שני ראשים ושני פתינים.

בהמשך לקטע הדרומי המרכזי, לכיוון מזרח, נש־תמרו שלושה נדבכים. בשני הנדבכים התחתונים אין אחידות בשיטת הבנייה. בנדבך העליון, שהוזז מעט פנימה והיוצר מדרגה צרה, מופיעה שיטת ראש ופתין. בדרך כלל סיתות האבנים גס. בהמשך ניתן להבחין בקטע נוסף מן החומה הדרומית, שנשתמר ממנו נדבך אחד בלבד. הסיתות גס והשיטה היא ראש ופתין.

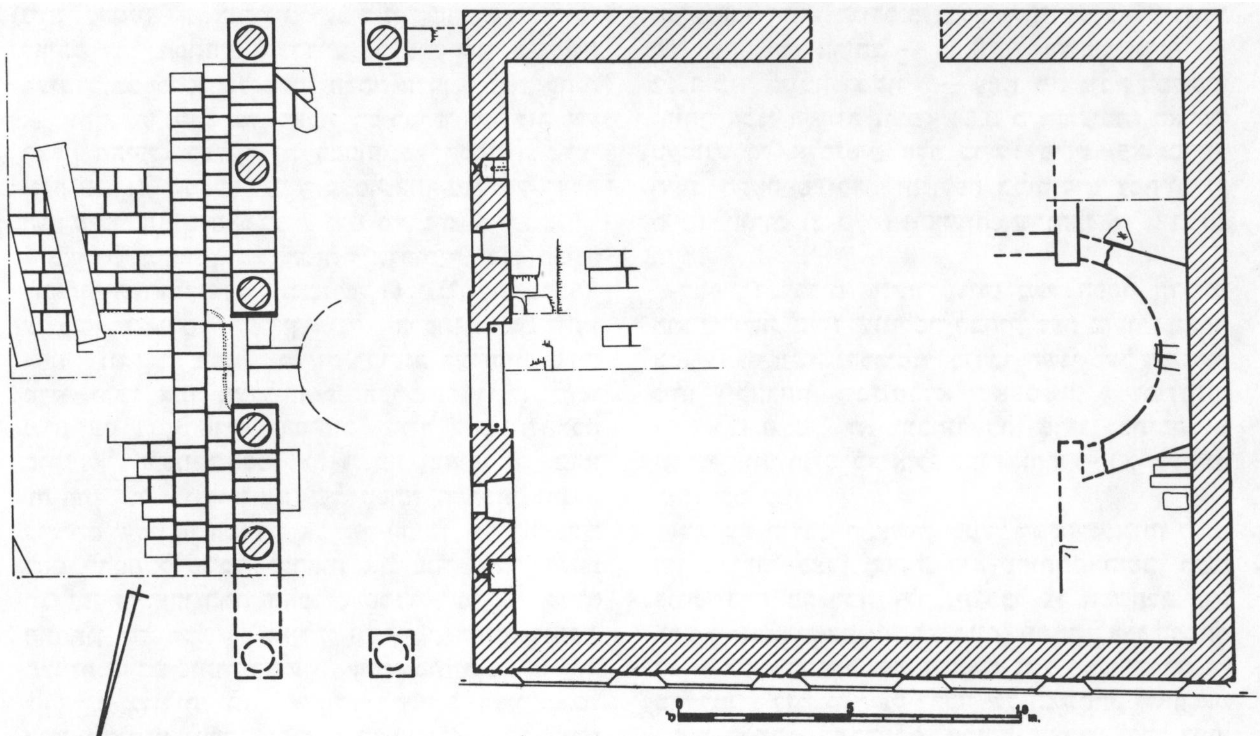
בפינה הדרומית־מזרחית נשתמרו ארבעה נדבכים. שיטת הבנייה אינה אחידה: ראשים ופתינים מעורבים בנדבכים. חלק מאבני הבנייה הן בעלות סיתות שוליים וזיז בולט, שלעתים איננו מעובד. פינה זו מעוררת עניין מיוחד, כי היא יוצרת בליטה מלבנית מחוץ לפריבולוס. מיקום בליטה זו ובנייתה המוצקה, ביחס לקטעי החומה האחרים של הפריבולוס, מאפשרים לנו להניח, שהיא היתה חלק ממגדל מלבני־פינתי, שלא נשתמר כולו. ייתכן שהחזית המזרחית של הפריבולוס עוצבה באופן סימטרי, והכניסה לשטח הטמנוס היתה בעלת אופי מונומנטאלי.[14] עיצוב אדריכלי זה, בעל האופי הבארוקי, תואם את האדריכלות הרומית בכללותה.[15] היחס בין הפריבולוס ובין המקדש, שבמר־כזו, מבוסס על קירות מקבילים. מכאן, שיש לראותם כמכלול אדריכלי אחד. פְּרִיבּוֹלוֹי דומים לזה של קדש, מן התקופה הרומית, מופיעים במכלולים מקודשים במרחב הסורי־פניקי, כמו אלה של קצר נאוס (Kasr Naus) וחוסן סוליימן (Hössn Soleiman).[16]

2. המקדש

המרחק בין המקדש ובין קירות הפריבולוס הוא: בצד המערבי — בערך 27 מ׳; בצד הדרומי — בערך 15 מ׳; בצד הצפוני — בערך 19 מ׳ (משוער); בצד המזרחי — 42 מ׳. מסתבר אפוא, שהמקדש איננו ממוקם באופן מדויק במרכזו של הטמנוס.

המקדש הוא מלבני ומורכב מהיכל ומפורטיקו (ציור 2). מידותיו החיצוניות (בלי הפורטיקו): 20.66×22.63 מ׳; מידותיו הפנימיות 17.60×20.04 מ׳. האורך החיצוני של המקדש כולל הפורטיקו — 31.25 מ׳. מן המקדש שרדה רק חזיתו המזרחית (לוח ע:3), הכוללת שלושה פתחים מגולפים ומעוטרים, פתח מרכזי ושני פתחים צדדיים במערך סימטרי (על העיטור של פתחים אלה ראה להלן). מיתר שלושת קירותיו שרדו יסודותיהם או נדבכיהם התחתונים. החזית המזרחית נשתמרה עד לגובה של 7.50 מ׳ בערך (14 נדבכים). הבנייה יבשה, אופיינית לבנייה הרומית, וגושי האבן מעובדים היטב, מוחלקים ומותאמים זה לזה בצורה מפליאה. בדיקת אבני־הבנייה של המקדש מעלה, שרובן הן מגיר גבישי (מָלַכָּה) ודולומיט. מקורו של זה האחרון הוא באיזור מָנרה. מדי פעם ניתן להבחין גם באבן קִרְטוֹנִית ובאבן־גיר ליתוגרָאפית, כמו למשל בשלושת הנדבכים התחתונים של מפתן הפתח המרכזי.[17]

בתוך ההיכל לא נתגלו שרידים או סימנים של עמודים המעידים על הלוקתו לכמה מרחבים, או אוֹמָנוֹת, שהוצמדו לאורך הקירות הצפוני והדרומי, שעשויים היו להעיד על תמיכת התקרה והגג של הבניין. למרות רוחבו הגדול של ההיכל (17.60 מ׳), ייתכן שחללו לא חולק באמצעות שורות עמודים, כדי לפתור את בעיית קירויו. אמנם תופעה אדריכלית זו אינה שכיחה, אך גם אינה חריגה וביסוס לדברינו ניתן למצוא במקדשים רומיים בסוריה, כמו בקלעת פאקרא (Kal'at Fakra), המקדש הגדול, ודיר אל־קלעה (Der



ציור 2: המקדש הרומי — ההיכל והפורטיקו

el Kal'a),[18] שרוחבם הפנימי הוא 15 מ׳ בערך. אם הצעת שחזור זו נכונה, אזי הקירוי של ההיכל יכול היה להיעשות באמצעות קורות רוחב מעץ שנשאו קורות נוספות במטרה לתמוך במבנה הגג. אפשרות אחרת לקירויו של ההיכל היא שעל־גבי קורות הרוחב הונחו, בתוך שקעים, קורות אורך מצטלבות דקות יותר. אין זה מן הנמנע, שלצמצום המיפתח של חלל ההיכל השתמשו באוֹמְנות שנשאו קונסולות, אשר הוצבו לאורך קירותיו הצפוני והדרומי ועל־ידי כך הוקטן גם אורך הקורות. לתופעה זו מצויות מקבילות בכמה מקדשים רומיים בסוריה.[19] בפורטיקו של המקדש נתגלו במהלך החפירות שברי רעפים רבים מחרס. הרעפים היו משני סוגים, שכב ורכב, ויש לשייכם לקירוי המבנה.

בחלקו המזרחי של ההיכל נתגלה קטע של הריצוף העשוי לוחות־אבן מלבניים המותאמים זה לזה. מפלסו זהה, פחות או יותר, לזה של מפתן הפתח הדרומי ולמפלס ריצוף הפורטיקו, כפי שכבר צוין למעלה. כמו כן אפשר היה להבחין בשרידי התשתית של שלוש מדרגות, שירדו ממפתן הפתח האמצעי אל רצפת ההיכל.

בצמוד אל הקיר המערבי של ההיכל, מול הפתח האמצעי, נתגלה אפסיס שמיתרו 5.60 מ׳ (לוח עא:3), שנועד להצבת פסל או תבליט של האלוהות שהוקדש לה המקדש — מעין אדיטון, כפי שהוא מוכר במקדשים שנתגלו ברחלה (Rahla) ובבוּרקוּש (Burkush) שב־מרחב הסורי־פניקי.[20] בדיקת שרידיו של האפסיס העלתה, שלא נבנה יחד עם המקדש, אלא נתווסף בשלב מאוחר יותר. בתוך האפסיס נתגלו אבני־קשת נפולות, שבאמצעותן ניתן לשחזרה. ייתכן שחפירות נוספות באתר יחשפו פריטים אדריכליים שינסכו אור על עיצובו הפנימי של ההיכל. בחזיתו המזרחית של המקדש ניכרת באופן בולט תזוזת אבני הבנייה מנדבכיהן ותזוזת אבני־המיפתח שמעל לשני הפתחים הצדדיים. ייתכן שתזוזה זו נובעת מרעידות אדמה שאירעו בעבר ועירערו את יציבות הקיר. במיוחד יש לייחסה לרעידת האדמה הקשה שפקדה את המרחב כולו, מן הגליל הצפוני ועד פטרה, ומחוף הים ועד עמק הירדן, ב־19 במאי 363 לסה״נ, שגרמה הרס רב.[21]

הפתח המרכזי. — הפתח המרכזי לא נשתמר בשלמותו. צדו הצפוני הרוס ושוקם חלקית ובאופן מאולתר. המזוזה הדרומית נשתמרה באתרה (לוח עב:2) ופריטים אדריכליים נוספים נתגלו בשטח הפור־טיקו במהלך החפירות (ראה להלן). בעקבות החפי־רות התברר, שמפתן הפתח הדרומי, העשוי מלוח־אבן מעובד היטב, נמצא כ־90 ס״מ מתחת למפלס של סף הפתח המרכזי.

עדיין לא הוברר אופן הכניסה אל ההיכל. לפי שעה

ניתן להסיק מן הנתונים שבידינו, שהכהנים נכנסו להיכל דרך הפתחים הצדדיים. כראיה לכך משמשת העובדה, שמפלסו של מפתן הפתח הדרומי זהה, פחות או יותר, הן לזה של רצפת הפורטיקו והן לזה של רצפת ההיכל. העלייה אל המפתן של הפתח האמצעי (לוח עב:1), שמפלסו גבוה במטר אחד מזה של רצפת הפורטיקו, היתה באמצעות גרם מדרגות או כבש.[22]

בשליש התחתון של המזוזה הדרומית, בפן הפונה למפתן, יש חריץ אנכי בגובה של 1.43 מ׳ (לוח עב:3). על־פני המפלס העליון של המפתן, שמידותיו 4.64×1.01 מ׳, מצויות פותות רבועות הערוכות באופן סדיר ובכל אחד מצדדיהן פותה רבועה גדולה יותר (לוח עב:1). החריץ והפותות האלה נועדו להצבת סורג או סבכה שחסמו את הפתח. באופן זה, בזמן פתיחתן של כנפי הדלת של הפתח המרכזי, נמנעה כניסתם של באי המקדש אל תוך ההיכל, אך התאפשר להם להסתכל פנימה ולראות את פסל האל או את תבליטו שהוצבו בתוך האפסיס שממול. על־פני המפלס התחתון של המפתן, שאורכו 3.10 מ׳, הפונה להיכל, מצויות ארבע פותות רבועות. שתי הפותות הקיצוניות, שהן גם גדולות יותר, שימשו לקליטת הצירים של כנפי הדלתות, ושתי הפותות האמצעיות — לקליטת הבריחים. רוחבו המשוער של הפתח, בין שתי המזוזות, הוא 2.70 מ׳. המזוזה הדרומית נשתמרה לגובה של 5.40 מ׳ בערך ורוחבה 1.08 מ׳. על־גבי החלק הפנימי שלה ניכרים באופן ברור חמישה שקעים אופקיים המקבילים זה לזה (לוח עב:3). המרחק בין שקע אחד למשנהו הוא 0.93 מ׳, ורוחבו של כל אחד מהם הוא 14 ס״מ. חמשת השקעים האלה נועדו, קרוב לוודאי, לקלוט את קורות החיבור שחיזקו את הדופן הפנימית של כנף הדלת. בזמן פתיחתה נכנסו קורות אלה לתוך השקעים מבלי להפריע לפתיחתה.[23]

הפתח הצפוני. — הפתח הצפוני נשתמר בשלמותו ובאתרו (לוח ע:3 ועא:1). המשקוף והמזוזות מגולפים היטב ועשויים כל־אחד מגוש־אבן אחד (לוח עג:1). מידותיו החיצוניות הן: הרוחב — 1.03 מ׳; הגובה הנוכחי — 1.18 מ׳; גובהו המקורי המשוער — 1.77 מ׳ (מבוסס על גובהו המקורי הבדוק של הפתח הדרומי); רוחב אבני המזוזה וגובה המשקוף זהים — 0.54 מ׳. העיטור הארכיטקטוני של אלמנטים אלה כולל: פילֶט (4 ס״מ), קִימָה רֶקְטָה (7 ס״מ), טוֹרוּס (2 ס״מ), שלוש רצועות מדורגות, שרוחבן הולך וגדל מבפנים כלפי חוץ, ומידותיהן: 18, 12, 9 ס״מ. הרצועות מוכתרות בקימה רוורסה ופילט. המשקוף סדוק בקצהו הדרומי.

הפתח הדרומי. — הפתח הזה דומה בעיבודו לפתח הצפוני (לוח ע:3 ועא:2). בדומה לצפוני, גם הוא מורכב משתי מזוזות ומשקוף העשויים כל אחד מגוש־אבן אחד ומגולפים היטב (לוח עג:2). מידותיו של הפתח הן: הרוחב — 0.85 מ׳; הגובה הנוכחי — 1.12 מ׳; הגובה המקורי — 1.69 מ׳. גובה המשקוף ורוחב אבני המזוזה זהים: 0.54 מ׳; העיטור הארכי־טקטוני של אלמנטים אלה כולל: פילֶט (4.5 ס״מ), קימה רֶקְטָה מעובדת ומגולפת במוטיבים צמחיים (7 ס״מ), טורוס (2 ס״מ) ורצועות, שרוחבן 16, 13, 10 ס״מ.

מספר הנדבכים שנותרו כיום מעל הפתח הדרומי הוא שלושה, בעוד שווילסון הבחין, בעת ביקורו באתר ב־1866, בשישה נדבכים.[24] בנדבך השני מעל למשקוף ניתן להבחין בטבולא אנסטא, שמידותיה 1.54×0.42 מ׳. לא הובחנו בה שרידי כתובת או שרידי אותיות, מלבד אולי באות אחת — O, שקיומה מוטל בספק.

באמצע הנדבך הראשון, שמעל המשקוף, ניתן להבחין בבירור באבן מַפְתֵּחַ. היא מסותתת היטב, בקפדנות ובהתאמה רבה, ולה זיז בכל צד המשתלב בזיז מקביל שבאבני הבנייה הצדדיות. מתחת לאבן המַפְתֵּחַ ושתי אבני הבנייה שלצדיה יש חלל, שנוצר במכוון כדי למנוע לחץ יתר על מרכזו של המשקוף, ולאזן את הלחץ תוך־כדי העברתו או חלוקתו לצדדיו. חלל דומה מצוי גם בפתח הצפוני. פתרון טכני וסטרוקטוראלי זה, באמצעות קשת שטוחה, נפוץ באדריכלות הרומית[25] והוכיח את יעילותו וחוזקו.

תבליטי הקראטרים והגומחות בחזית המזרחית. — מצפון ומדרום לשני הפתחים הצדדיים מצויים שני תבליטי קראטרים לוליינים בעלי גוף מצולע, ומעליהם גומחות אפסידליות קטנות (לוח עג:3, 4). מהן מתמשכים חריצים משופעים כלפי מטה, החוצים את הקיר לרוחבו, ומוליכים אל גומחות גדולות יותר, שבצדו הפנימי של הקיר, בתוך ההיכל (לוח עא:1, 2). הגומחה הצפונית הפנימית היא קשתית בחלקה העליון (לוח עא:1), ולעומתה הגומחה הדרומית היא ישרת זווית (לוח עא:2).

תבליט הקראטר הצפוני נמצא 1.67 מ׳ מצפון למזוזה של הפתח הצפוני; תבליט הקראטר הדרומי — 1.58 מ׳ מדרום למזוזה של הפתח הדרומי. הקראטר הצפוני מצוי בנדבך הנמוך מזה שבו משולב משקוף הפתח הצדדי. גובהו — יחד עם הגומחה — 0.40 מ׳, ורוחבו — 0.30 מ׳. הקראטר הדרומי מצוי בשני נדבכים שהם נמוכים מזה שבו משולב משקוף הפתח הצדדי. האבן שעל גבה הוא מגולף שבורה ומצב השתמרותה אינו מניח את הדעת. מקראטר זה אפשר להבחין בבסיסו, בחלק מגופו ובאחת מהידיות הלולייניות. ׳לוע׳ הקראטר מעוצב כגומחה מעוגלת, בדומה לזה של הקראטר הצפוני.

בעבר העלו חוקרים שביקרו במקום ובדקו את

האתר שני פירושים בנוגע לתפקידם ולמשמעותם של חריצים אלה. לדעתו של וילסון[26] נועדו החריצים לצורכי וידוי; לדעתם של קונדר וקיצ'נר[27] הם נועדו לשלשל דרכם מטבעות כסף שתרמו המאמינים למקדש. בתמורה יכלו המאמינים לקבל מפי הכהן את האורקולום (הנבואה) מבלי שהוא עצמו ייראה לפניהם. בדיקה מחודשת של הקראטרים, החריצים והגומחות העלתה, שהם שימשו לנסיכת נסך (libatio): במהלכו של הטקס הפולחני נסכו דרך החריצים נוזל כלשהו (דם קורבנות של בעלי־חיים, יין, או שמן) שנאגר, ככל הנראה, בכלֵי קיבול שהוצבו בתחתית הגומחות שבתוך ההיכל. נראה לנו, שיש לקשור מערכת זו של קראטרים, חריצים וגומחות לטקס פולחני המתייחס ליצירת קשר בין עולם החיים לעולם המתים. קרבתו של מקדש קדש לקברים ולמאוזוליאה המקיפים אותו בשלושה מצדדיו מחזקים הנחה זו. במתן התשורות למקדש בצורת נסך ניסו, קרוב לוודאי, קרובי הנפטרים ליצור קשר בלתי אמצעי עם האלוהות שנערצה וכובדה במקדש ובכך להיטיב עם הנפטרים. מכל מקום, מערכת ריטואלית־פוניראלית זו היא למיטב ידיעתנו תופעה יחידה במינה, לעת עתה, באדריכלות המקדשים בעולם הרומי והימצאותה במקדש שבקדש מעוררת עניין רב.[28]

בגוש האבן המונח מעל תבליט הקראטר הדרומי והגומחה המעוגלת יש גומחה אפסידאלית[29] ובתוכה מגולפת דמות אדם בתבליט שקוע (לוח עג:4). הדמות עירומה בחלק גופה העליון. הטוגה מכסה את רגלה הימנית עד מתחת לברך ואת רגלה השמאלית — מהברך ומעלה. הטוגה נמשכת בצורה אלכסונית כלפי מעלה, עד הזרוע השמאלית, עוטפת אותה ויורדת כלפי מטה מאחורי הזרוע, בצורה שטוחה. קפלי הטוגה רחבים ושטוחים. הדמות, כולל הלבוש, נעדרים פלאסטיות ועומק. הרושם המתקבל הוא, שהדמות מחזיקה בכף ידה הימנית כלי דמוי אגס (סגלגל) ובעל בסיס חד וידית סל. באמצעות שקע קטן ורדוד הפריד האמן בין גוף הכלי לידית. ידה הימנית של הדמות אוחזת בחנית. דומה, שהדמות מסמלת את פעולת הנסך של המאמין; הכלי מעיד שבאמצעותו נסכו את הנסך, והדמות עצמה, הניצבת בעמידה הירואית, מסמלת את המאמין. משמאל לדמות ניתן להבחין בקווים חקוקים, בעיקרם אלה קווים מתעגלים, שאת משמעותם לא הצלחנו לזהות. הדמות ניצבת על רגלה הימנית ואילו הרגל השמאלית מעט חופשית (עמידת contraposto). שתי כפות הרגליים פונות לשני כיוונים מנוגדים. עמידתה ההירואית של הדמות מזכירה פְּסָלים של שליטים הלניסטיים.[30] דמות דומה, מבחינה טכנית וסגנונית, נתגלתה בסטובי (יוגוסלביה) ומתוארכת למאות ב'–ג' לסה"נ.[31]

מצפון למזוזה הצפונית של הפתח הצפוני ובצמוד לה ניתן להבחין בחלל באבני הגזית, שמידותיו 0.72×0.38 מ'. בתוך חלל זה מצויה אבן מסותתת סיתות גס. באבני הגזית המקיפות את החלל מצויים שוליים שקועים שנועדו, ככל הנראה, לקלוט לוח אבן שנשא תבליט או כתובת שנעקרו ממקומן ואבדו.

הפורטיקו. — בחזית המקדש, שרוחבו החיצוני 20.66 מ', נחשף הפורטיקו (ציור 2). מן הפורטיקו שרד האדן (stylobate) שרוחבו 1.32 מ', ועל גביו נחשפו עד כה ארבעה פדסטלים (בסיסים רבועים) באתרם, שנשאו את העמודים ובסיסיהם, וכן מקומו של פדסטל חמישי (לוח עד:1, 2). מרכיבים אלה מאפשרים לנו לעמוד על אופייה של חזית הפורטיקו: היתה זו חזית בעלת שישה עמודים (hexastylos) המורכבת משתי קבוצות בנות שלושה עמודים כל אחת. המרווח בין עמודי הקבוצה הצפונית, מציר לציר, הוא 3.62 מ' וזה של הדרומית — 3.63 מ'. לעומת זאת, המרווח בין שני העמודים שמול הפתח האמצעי הוא גדול יותר — 4.10 מ'. יש לציין, שקיים חוסר התאמה בין ציר הפתח האמצעי של ההיכל ובין ציר הפורטיקו. דבר זה נובע מכך שהפתח האמצעי של ההיכל ממוקם מעט צפונה לציר ההיכל. כתוצאה מכך מופרת הסימטריה של חזית המבנה.

עומק הפורטיקו, בין האדן ובין הקיר המזרחי של ההיכל הוא 5.75 מ'. בין הפדסטל הדרומי־מזרחי של הפורטיקו ובין הפינה הדרומית של חזית ההיכל נתגלה באתרו פדסטל נוסף. סביר להניח, שגם בחלקו הצפוני של הפורטיקו, שטרם נחפר, מצוי פדסטל דומה. פדסטלים אלה צימצמו את המרווח של חלל הפורטיקו בצדו הצפוני ובצדו הדרומי, דבר שהקל על קירויו.

לפדסטלים שבחזית הפורטיקו יש צורה ריבועית והם זהים במרכיביהם (לוח עד:3). אורך הצלע שלהם — 1.28 מ'; גובהם — 0.56 מ'. כל אחד מן הפדסטלים מורכב מפלינטוס, פרופיל מעובד בעל שני קימאי (cymae), טורוס גדול וגבוה, שני קימאי נוספים ופילט. בסיסי העמודים שהיו מונחים על הפדסטלים היו מן הטיפוס האטי; עד כה נתגלה רק בסיס אחד (לוח עד:1). מידות הפלינטוס של בסיס זה: 1.26×1.26 מ'; גובהו הכולל של הבסיס 0.48 מ'; קוטרו העליון המירבי 1.00 מ'; קוטר הבליטה העליונה — 0.90 מ' והוא זהה לקוטר התחתון של העמוד המונוליתי שעמד מעליו. הבסיס כולל את המרכיבים האלה: פלינטוס, טורוס, סקוטיה (scotia) עם שני פילטים וטורוס עליון נוסף. במרכז המשטח העליון של הבסיס יש פותה עגולה (קוטרה 6 ס"מ, ועומקה 5 ס"מ), שנעשתה כדי לאפשר חיבור פנימי עם העמוד. עד כה נתגלו ארבעה עמודים, העשויים מקשה אחת (לוח עד:1). אחד מהם, שנחשף בשלמותו, גובהו 5.62

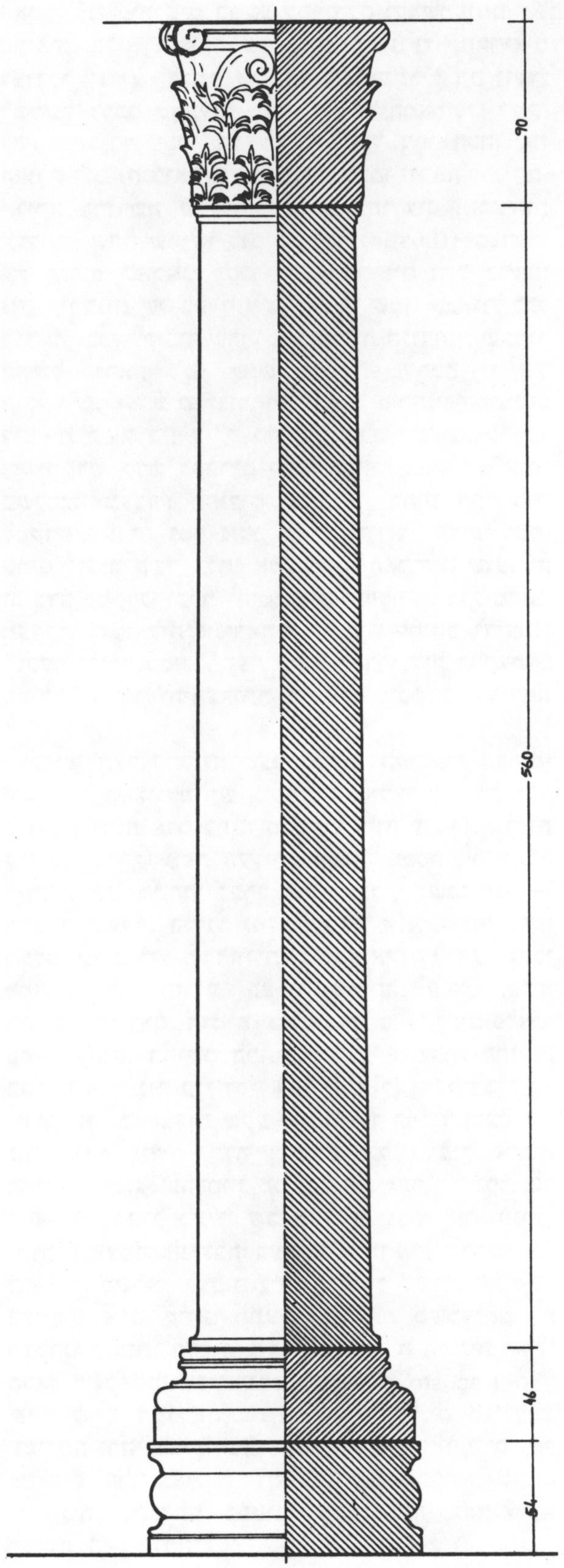
מ׳ (ציור 3). על סמך השתמרותה של החזית המזרחית של ההיכל (לוח ע:3) והפריטים הארכיטקטוניים המעוטרים השייכים לאנטבלטורה, שנתגלו בקרבת הפורטיקו (לוח עד:1), ניתן לחשב את גובה המקדש ל־12 מטרים בערך.

במהלך החפירות נתגלו קטעים מריצוף הפורטיקו והמתחם המקודש (לוח עד:1, 2). ריצוף זה עשוי לוחות מלבניים ומשולשים של אבן גיר, המעובדים היטב ומותאמים זה לזה. צורת הנחתן של אבני הריצוף של חצר המקדש מעלה, שהן היוו מעין ׳דרומוס׳ או דרך מרוצפת, שקישרה בין השער הראשי שבקיר המזרחי של הפריבולוס ובין הפורטיקו של המקדש ושימשה כנראה לצורך התהלוכות הדתיות.

סתימה בקיר הדרומי של ההיכל. — מיקומה של סתימה זו הוא 8.81 מ׳ מן הפינה הדרומית־מערבית של המקדש ו־10 מ׳ מפינתו הדרומית־מזרחית; רוחבה 3.82 מ׳ ופינותיה חלקות וישרות זווית (לוח עד:4). האבנים המרכיבות אותה מוכנסות פנימה כדי 30 ס״מ בערך מן הפן החיצוני של קיר המקדש. קיים הפרש של 10 ס״מ בין המפלס העליון של נדבך הקיר ובין מפלס האבנים של הסתימה.

הנתונים שבידינו אינם מאפשרים לנו להסיק מסקנה ברורה וחד־משמעית בעניין תפקידה של סתימה זו בקיר ההיכל. ייתכן שהיה כאן פתח צדדי שנסתם בשלב מאוחר יותר.

הפן החיצוני של קירות ההיכל. — בפינה הדרומית־מערבית ניתן להבחין בארבעה נדבכים מקיר ההיכל (לוח עד:5): הראשון הוא הנדבך התחתון של הקיר. גובהו: 0.46 מ׳ (בהמשך הקיר, לכיוון מזרח, נתגלה מתחתיו נדבך נוסף, שאינו נראה בפינה הנדונה; גובהו — 0.42 מ׳ והוא בולט כדי 11 ס״מ מפני הקיר); הנדבך השני מונח בהתאמה על קודמו והוא מעובד היטב. גובהו: 0.36 מ׳; השלישי — גובהו 0.60 מ׳; גובה הרביעי — 0.50 מ׳. הנדבכים השלישי והרביעי מוכנסים פנימה בערך 31 ס״מ מפני הנדבך הראשון. דבר זה נובע מן הגילוף של הנדבך השני. עיבודו של הפרופיל בנדבך השני עשוי בתשומת־לב רבה וביד מאומנת, תוך התאמה קפדנית של גושי האבן אלה לאלה. בפן החיצוני של קצהו המערבי של הקיר הצפוני של ההיכל, לאורך 5 מ׳, נתגלה פרופיל דומה לזה שנתגלה בפינה הדרומית־מערבית (ציור 4). פרופיל מעודן זה מעוצב בצורה של אומנות מדומות. על־סמך יסודות אדריכליים אלה ניתן לומר, שפני הקירות החיצוניים של ההיכל היו מור־כבים מאומנות מדומות במרווחים קצובים.



ציור 3: שחזור אחד מעמודי הפורטיקו במקדש הרומי

הדמיון שבין פרופילים אלה ובין אלה שבחומת ירושלים, מתחת לשער שכם הנוכחי, שמן התקופה הרומית,[32] מאפשר לייחסם באופן כללי למאות הב׳–ג׳ לסה״נ, תיארוך התואם גם את שאר הפריטים האדריכליים של המקדש בקדש.

ג. תיארוך המכלול

כתובות נושאות תאריך, שנתגלו בעבר ותוך־כדי החפירות, יחד עם העיטור הארכיטקטוני, משמשים נקודת־אחיזה לתיארוך המכלול. המדובר בשלוש כתובות יווניות מן השנים 117/8,[33] 190[34] ו־214/5[35] לסה״נ. בידינו אפוא שלושה תאריכים ברורים, המעידים על השימוש במקדש במאות ב׳–ג׳ לסה״נ. העיטור הארכיטקטוני של המכלול ודמיונו למכלולים ארכיטקטוניים אחרים במרחב הסורי־פניקי מצביעים על מסגרת כרונולוגית דומה.[36]

לא מן הנמנע, שראשיתו של המכלול בתחילת המאה הב׳ לסה״נ, ושבנייתו התנהלה בשלבים וארכה זמן רב.

לפי שעה קשה לקבוע מתי פסק השימוש במקדש, אך סימנים שונים (סדקים בחזית המזרחית של ההיכל ומפולות אבני האפסיס) מצביעים על האפשרות, שהמכלול נהרס ברעידת־אדמה.[37]

לבסוף, מן הראוי לציין, שקיים דמיון בין העיצוב האדריכלי של המקדש הרומי בקדש ובין עיצובם של המקדשים הרומיים שבמרחב הסורי־פניקי. בחינת תפוצתם של מקדשים אלה מעלה, שהמקדש בקדש הוא החוליה הדרומית ביותר בשרשרת המקדשים הרומיים במרחב הזה.

הערות

1. ראה: C. C. Edgar, 'Zenon Papyri', in: *Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire*, I, Cairo 1925, No. 59004
2. ראה: חשמ״א י״א, נג, עג; ראה גם: קדמ׳ י״ג, ה, ו (154).
3. ראה: מלח׳ ד׳, ב, ג (104).
4. ראה: מלח׳ ב׳, יח, א (459).
5. ראה: מלח׳ ד׳, ב, ג (105); קרוב לוודאי, שכוונתו של יוסף בן מתתיהו היא ליישובים היהודיים שבאיזור.
6. ראה: Eusebius, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen* (ed. E. Klostermann), Leipzig 1904, 116:10
7. השווה: A. S. Marmardji, *Textes géographiques Arabes sur la Palestine*, Paris 1951, pp. 5, 96, 102, 105, 165
8. ראה: E. Renan, *Mission de Phenicie*, Paris 1871, pp. 685–686
9. ראה: V. Guérin, *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine, Galilée*, II, Paris 1880, pp. 355–362
10. ראה: C. W. Wilson, 'Remains of Tombs in Palestine', *PEFQSt* (1869), pp. 66–71
11. ראה: C. R. Conder & H. H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, I, London 1881, pp. 226–230
12. הסקר, שבו לקח חלק גם האדריכל ד״ר ד׳ חן, נערך מטעם החוג ללימודים קלאסיים של אוניברסיטת תל־אביב ובסיועה, ואנו מודים על־כך לפרופ׳ ש׳ פרלמן, ראש החוג ללימודים קלאסיים. החפירות נערכו בשיתוף פעולה עם בית־ספר שדה הר מירון של החברה להגנת הטבע ובהשתתפות מ׳ אביעם, א׳ אמיתי וד׳ מיכאלי. המדידות נערכו בידי האדריכל ג׳ סולר. בחפירות אלה השתתפו סטודנטים של המגמה לארכיאולוגיה קלאסית של החוג ללימודים קלאסיים באוניברסיטת תל־אביב וחוגי נוער מרחבי הארץ מטעם החברה להגנת הטבע.
13. השווה עם האקרופוליס בפרגמון: G. Kawerau & Th. Wiegand, *Altertümer von Pergamon: Die Paläste der Hochburg*, V 1, Berlin & Leipzig 1930, plates XXII, XXIV (2)
14. כניסות מונומנטאליות דומות לשטח הטמנוס מצויות בכמה מכלולים מקודשים במרחב הסורי־פניקי, כמו במתחם הליוס שבקצר נאוס ובמתחם זאוס שבחוסן סוליימן. ראה: D. Krencker & W. Zschietzschmann, *Römische Tempel in Syrien*, Berlin & Leipzig 1938, Text: pp. 8–12, Figs. 17, 23; pp. 71–78, Figs. 104, 110; plates 5, 31, 37
15. ראה: M. Lyttelton, *Baroque Architecture in Classical Antiquity*, London 1974, pp. 221–222
16. השווה: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: pp. 8–12, 66–71; plates 5, 31, 37
17. תודתנו נתונה למר א׳ ליבנת, מהמחלקה לגיאופיזיקה של אוניברסיטת תל־אביב, אשר בדק את סוגי אבני הבנייה של המקדש בזמן ביקורו באתר והואיל למסור לנו מידע על כך.
18. השווה: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: pp. 1–3; 40–46; plates 2, 20
19. ראה, למשל, קצר נאוס, חוסן ניחה ומג׳דל אנג׳ר: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: pp. 13–19, 128–129, 182–191; plates 7, 8, 56, 58, 59, 74(d,e)
20. השווה: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: pp. 226–228, 240–243; plates 94, 96, 100
21. ראה: K. W. Russell, 'The Earthquake of May 19, A.D. 363', *BASOR*, 238 (1980), pp. 47–64; P. C. Hammond, 'New Evidence for the 4th-Century A.D. Destruction of Petra', *ibid.*, pp. 65–67
22. מקבילה לגרם מדרגות בנויות מאבן, בתוך פורטיקו, יש בבניין הקרוי אכסדרה, שבחוסן סוליימן, וראה: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: pp. 99–101; plates 41–42. לדוגמאות לכניסה למקדש באמצעות כבש בנוי מאבן ראה במקדש זאוס באולימפיה: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, Darmstadt 1972, p. 214; A. W. Lawrence, *Greek*

Architecture, Harmondsworth 1962, pp. 154–155, Figs. 89–90; G. M. A. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London 1967, p. 22, Fig. 20; מקדש אפאייה באיגינה: Lawrence, *ibid.*, p. 144, Fig. 84; מקדש אפולו בדלפי: Richter, *ibid.*, p. 21, Fig. 17; מקדש אסקלפיוס באפידאברוס: Richter, *ibid.*, p. 30, Fig. 32; מקדש אתינה אליאה בטגיאה: Lawrence, *ibid.*, p. 192, Fig. 104. שלושה זוגות של נקבים בשליש העליון של חזית המפתן במקדש קדש מעידים אולי על קליטת ווים ממתכת לשם חיזוק גרם מדרגות או כבש מעץ.

23. דוגמה דומה לתופעה זו מצויה ב'שער הרחמים' בירושלים. וראה: M. de Vogüé, *Le Temple de Jérusalem*, Paris 1864, p. 12, Fig. 10; ראה גם: K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture²*, I (Part II), Oxford 1969, p. 464, Fig. 527. הצעתו של דה ווגה בדבר תפקידם של החריצים ב'שער הרחמים', שנתקבלה גם על דעתו של קרסוול, שונה מזו שלנו.

24. ראה: Conder & Kitchener, *op. cit.* (*supra*, n. 11), facing p. 226

25. השווה: D. S. Robertson, *Greek and Roman Architecture²*, Cambridge 1969, p. 321, Pl. XXIVb; השווה גם: J. & T. Marasović, *Diocletian Palace*, Zagreb 1970, Figs. 8, 14

26. ראה ציטוט אצל: Conder & Kitchener, *op. cit.* (*supra*, n. 11), p. 228

27. שם, עמ' 227.

28. בעניין הקשר בין עולם החיים לעולם המתים בעולם העתיק ראה: G. P. Oeconomus, *De profusionum receptaculis sepulchralibus inde ab antiquitsimis temporibus usque ad nostrum fere aetatem usitatis*, Athens 1921

29. דוגמה דומה של גומחה אפסידאלית יחידה לשמאלו של פתח ההיכל מצויה במקדש שבמתחם הקטן שבחוסן סוליימן. וראה: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: p. 98; plate 40. במקדש שבעין חרשה ניתן להבחין בשתי גומחות, אחת מכל צד של פתח ההיכל. וראה: *Ibid.*, Text: p. 252; plates 106–107, 109 (down). במקרה שלישי, במקדש שבהיבריייה, מצויות בחזית ההיכל ארבע גומחות, שתיים מכל צד, כשאחת ממוקמת מעל לחברתה. וראה: *Ibid.*, Text: p. 218, Fig. 327; plate 89

30. השווה: M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (Revised edition), New York 1967, Figs. 299, 685

31. תודתנו נתונה לד"ר ס' דיל (S. Düll) מהמכון הארכיאולוגי הגרמני באיסטנבול, שהואילה להראות לנו תצלום של תבליט הדמות.

32. השווה: R. W. Hamilton, 'Excavations Against the North Wall of Jerusalem, 1937–8', *QDAP*, X (1940), pp. 5–8, Figs. 2, 4, 5, Pls. I–II; J. B. Hennessy, 'Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate Jerusalem, 1964–6', *Levant*, II (1970), pp. 22–25, Pl. XIV. פרופילים דומים לאלה של המקדש בקדש מצויים גם באחדים מן המקדשים שבמרחב הסורי־פניקי. וראה: Krencker & Zschietzschmann, *op. cit.* (*supra*, n. 14), Text: Figs. 19a, 40d, 397

33. ראה: R. Moutèrde, 'L'inscription grecque de Kadès Nephtali', *Al-MaChricg* 21 (1923), pp. 623–625; ראה גם: *SEG*, VIII (1937), No. 2; ש' אפלבאום, 'מאבק האיכרים על הקרקע והמרד הגדול', ארץ־ישראל, י"ב (ספר גליק), ירושלים תשל"ה, עמ' 127.

34. כתובת זו נתגלתה בסוף עונת החפירות הראשונה שנערכה בקיץ 1981. הכתובת נקראה ופוענחה על־ידינו, אך טרם פורסמה.

35. ראה: M. Fischer, A. Ovadiah & I. Roll, 'An Inscribed Altar from the Roman Temple at Kadesh (Upper Galilee)', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 49 (1982), pp. 155–158

36. ראה: א' עובדיה, מ' פישר, י' רול וג' סולר, 'המקדש הרומי בקדש שבגליל העליון', קדמוניות ט"ו, 4 (60) (תשמ"ג), עמ' 123–124. תיאור וניתוח מפורטים של העיטור הארכיטקטוני של מכלול המקדש בקדש יידונו בדו"ח מוקדם שיתפרסם בקרוב.

37. ראה לעיל, הערה 21.

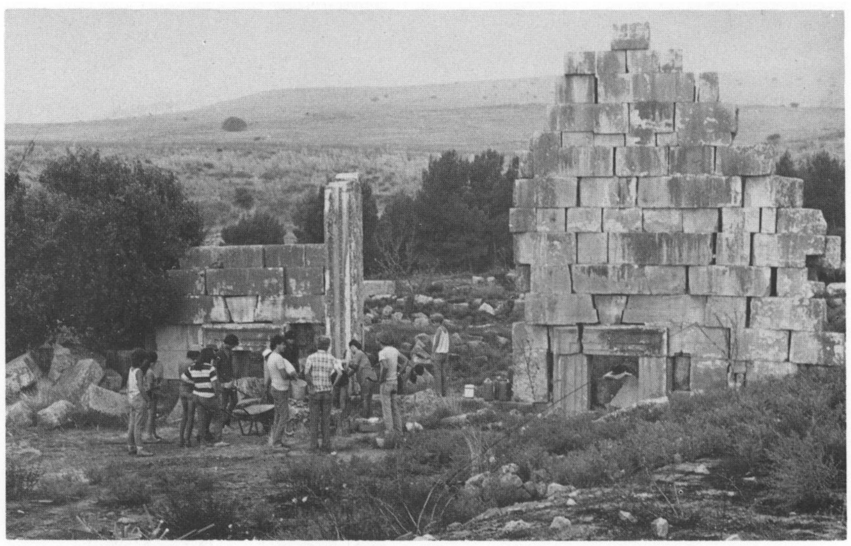
לוח ע



1. מראה כללי של עמק קדש והמקדש הרומי, מבט למזרח



2. קטע מהחומה הדרומית של הפרבולוס



3. החזית המזרחית של ההיכל, מבט למערב

אשר עובדיה, משה פישר וישראל רול – העיצוב האדריכלי של המקדש הרומי בקדש



1. הפתח הצפוני והגומחה הצפונית מפנים ההיכל, מבט למזרח



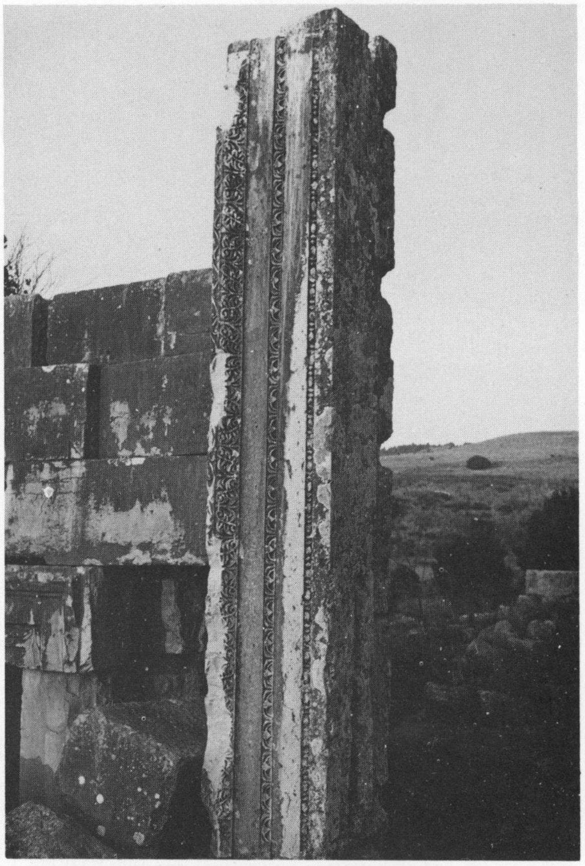
2. הפתח הדרומי והגומחה הדרומית מפנים ההיכל, מבט למזרח



3. שרידי האפסיס הצמוד לקירו המערבי, מבט לדרום



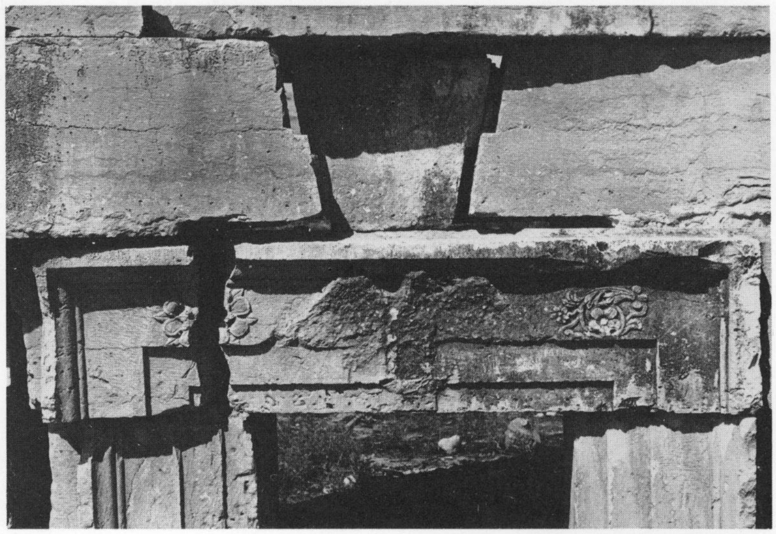
1. יסודות המפתן של הפתח המרכזי והפותות שנועדו לקליטת סורג, מבט למערב



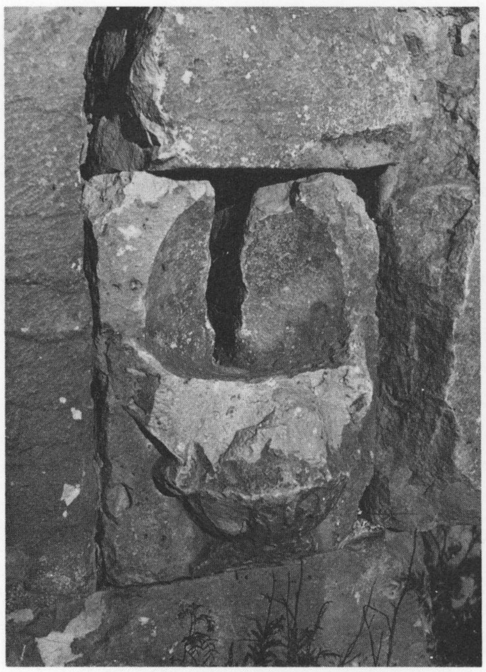
2. מזוזה דרומית באתרה, מבט לדרום־מערב



3. מזוזה דרומית והמשך השקעים האופקיים, מבט לדרום־מזרח



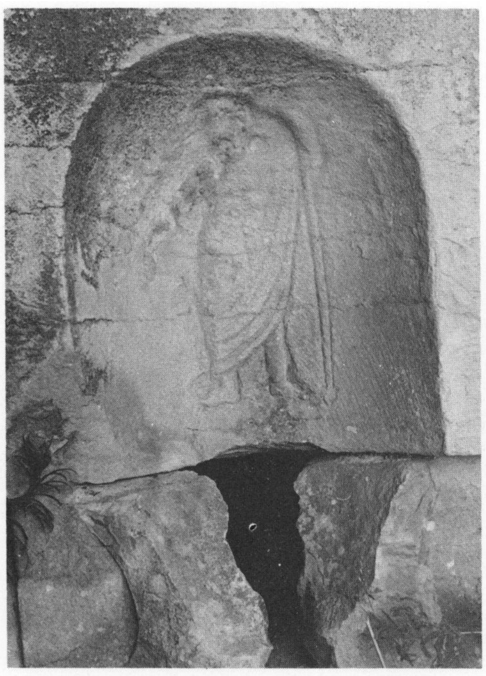
1. הפתח הצפוני, מבט למערב



3. תבליט קראטר וגומחה מצפון, מבט למערב



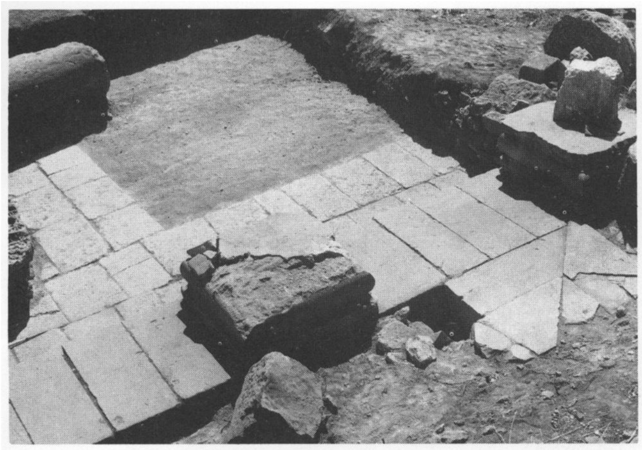
2. הפתח הדרומי, מבט למערב



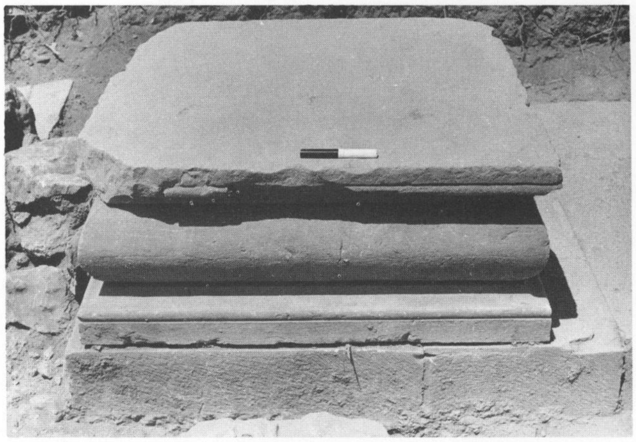
4. גומחה אפסידלית ובתוכה מגולפת דמות אדם בתבליט
שקוע מדרום לפתח הדרומי, מבט למערב



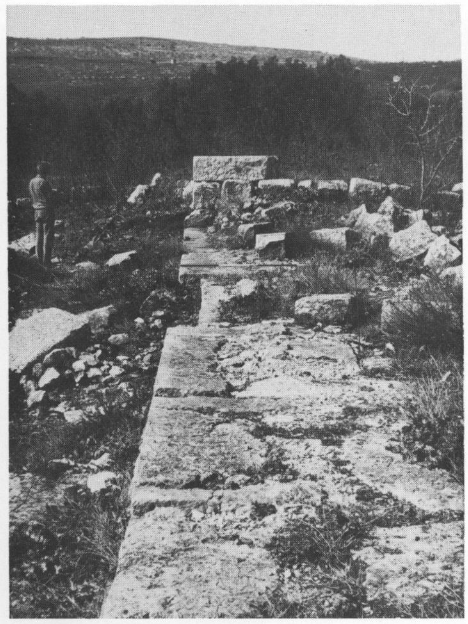
1. מראה כללי של האדן והפדסטאלים, ריצוף חצר המקדש והפריטים הארכיטקטוניים, מבט לדרום



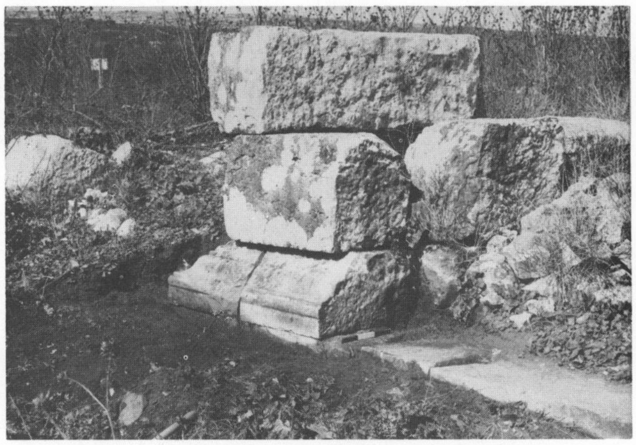
2. שרידי ריצוף הפורטיקו ומראה של האדן וחלק מריצוף חצר המקדש, מבט לדרום־מזרח



3. אחד הפדסטאלים. שים לב לאופן עיבודו ועיצובו



4. הסתימה בקיר הדרומי של ההיכל, מבט למערב



5. נדבכי קירו הדרומי של ההיכל בפינתו הדרומית־מערבית. שים לב לפרופיל שבנדבך השני